

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԵՆ

ԿՐՈՆԻ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ

Սկիզբը՝ 2022 թ. թիվ 2., է.:

ԳԼՈՒԽ Բ. ԱՇԽԱՐՀՃԱՆԱԶՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

«Բանականության վերջին փայլը համաշուն է այն իրողության, որ կա իրերի անսահմանություն, որը գերազանցում է իրեն»

(Բլեզ Պասկալ):

Ե՛հ ֆանտաստ գրող Ստանիսլավ Լեմի՝ պատմվածքներից մեկում նկարագրված է գիտնականի մի փորձարարություն, որի ընթացքում վերջինս մեկուսացված ուղեղները տեղադրում է առանձնահատուկ արկղերի մեջ եւ դրանք միացնում իրականության ամբողջական պատրանք

¹ Ստանիսլավ Լեմ (1921–2006 թթ.)՝ 20-րդ դարի լեհ հայտնի գրող, փիլիսոփա, երեւակայագիր (фантастик) եւ գալիքաբան (futurologist), որի ստեղծագործությունները թարգմանվել են աշխարհի 40 լեզուներով: Հանրահռչակ հեղինակն իր գրքերում քննարկել է գիտության ու տեխնիկայի զարգացման հնարավոր հետեւանքները, ինչպես նաեւ գիտարկել տիեզերագնացությանը, գրականությանը, գիտությանը վերաբերող փիլիսոփայական բնույթի զանազան խնդիրներ: Նրա ամենահայտնի ստեղծագործություններից են՝ «Մարդը Մարսից» (1946 թ.), «Երեւակայության Հիվանդանոցը» (1948 թ.), «Աստղանավորդներ» (1951 թ.), «Մագելանի Ամպը» (1955 թ., հայերեն հրատ. 1964 թ.), «Էդեմ» (1959 թ.), «Ներխուժում Ալգեբարանից» (1959 թ.), «Սոլլարիս» (1961 թ., հայերեն հրատ. 1965 թ., համառուն ֆիլմը՝ 1972 թ.-ին), «Անպարտելին» (1964 թ.), «Դիպլոմների Փիլիսոփայությունը» (1968 թ.), «Աստծու Ձայնը» (1968 թ.), «Բացարձակ Դատարկություն» (1971 թ.) եւ այլն: Լեմի անունով է կոչվել նաեւ 3836 աստղակերպը (առավել մանրամասն տե՛ս DARKO SUVIN, Three World Paradigms for SF: Asimov, Yefremov, Lem, “Pacific Quarterly (Moana): An International Review of Arts and Ideas 4”, 1979, էջ 271–283 եւ LUTZ D. SCHMADEL, Dictionary of Minor Planet Names, 5th ed., New York, 2003, էջ 325, ինչպես նաեւ՝ FREDRIC JAMESON, The Unknowability Thesis. In Archaeologies of the Future: This Desire Called Utopia and Other Science Fictions, London and New York, 2005: Հմտ. տե՛ս СТАНИСЛАВ ЛЕМ, Моя жизнь, Собрание Сочинений в 10 томах, т. 1, Москва, 1992 եւ Д. Р. МЫШКО, «Антифинальная» Позиция С. Лема В Научно-Фантастических Романах 60–80-х годов: К Проблеме Типологии Фабулы, «Славяноведение», № 5, 1995, էջ 45–49, ինչպես նաեւ՝ Д. П. БАК, Биография непрожитого, или Время жестоких чудес: Фантастика Станислава Лема на рубеже столетий, «Новый Мир», №9, 1996, էջ 193–207 եւ А. ГРИЦАНОВ, Лем Станислав, «Всемирная энциклопедия: философия, XX век», Москва-Минск, 2002, էջ 413: Տե՛ս նաեւ В. И. БОРИСОВ, К. В. ДУШЕНКО, Лем Станислав, «Большая Российская Энциклопедия», т. 17, Москва, 2010, էջ 211–212՝ ծ. ք.):

ստեղծող սարքավորումներին: Այդ արկղերը ներկայացնելով իր հյուրին՝ գիտնականն ասում է. «Սրանք մահկանացուների ճակատագրերն են, նրանց աշխարհը, նրանց կեցությունը, մի խոսքով՝ այն ամենը, ինչին կարող են հասնել եւ ինչը կարող են ճանաչել: Ներսում առկա են յուրահատուկ ժապավեններ, որոնց վրա ձայնագրված են էլեկտրական կարճատեւ տատանումներ՝ հենց այն հարյուր կամ երկու հարյուր միլիարդ երեւոյթներին համապատասխան, որոնց մարդը կարող է բախվել առավել հարուստ տպավորություններով լի իր կյանքի տարիներին: Եթե բարձրացնեք թմբկազլանի կափարիչը, ապա կտեսնեք միայն փայլուն ժապավեններ՝ պատված ցեչուլոփի² վրա բորբոսի նստվածքաշերտեր հիշեցնող սպիտակ կեռագծերով, բայց իրականում դրանք հարավի տոթ գիշերներն են ու ծովի ալիքների շաշունը, կենդանիների մարմիններն ու հրաձգության որոտը, հուղարկավորություններն ու գինարբուքները, խնձորների եւ տանձերի համը, ձնաբուքերը, բոցավառ բուխարու մոտ ընտանեկան միջավայրում անցկացրած երեկոներն ու խորտակվող նավի տախտակամածից հնչող ճիշերը, լեռնագագաթներն ու գերեզմանները եւ զառանցական զգայախաբույթյունները. այնտեղ ողջ աշխարհն է»³:

Սույն պատմվածքը միայն երեւակայության անսանձ թռիչքի մասին չէ. այստեղ պատկերված է մեր ճանաչողության յուրօրինակ կաղապարատիպը: Այս գրվածքում չեմի կողմից առաջադրված հարցը առանցքային նշանակութուն ունի իմացաբանության ասպարեզում: Ինչպես կարող ենք ճշմարիտ գիտելիք ձեռք բերել մեզանից դուրս գտնվող իրականության վերաբերյալ:

Զգայարանները ո՛չ միայն հաճախ են խաբում մեզ, այլեւ դրանց միջոցով ստացված տվյալները հատկանշվում են պատրանքայնությամբ (օրինակ՝ մեզ թվում է՝ արեւը պտտվում է երկրի շուրջը, եւ որ՝ քարը կամ ձեռքը կարծր ինչ-որ բան են, կամ՝ էկրանին փոփոխվում են ոչ թե շարժանկարի ժապավենի առանձին նկարները, այլ տեղի է ունենում կերպարների իրական շարժում եւ այլն): Դժվար է, առհասարակ, ապացուցել, որ այս ծառը կամ այն տունը, ինձանից անկախ գոյություն ունեն

² Առաձգական եւ դուրավառ քիմիական պինդ նյութ, որը գործածվում է ալեհավաք, խաղալիքներ, շարժանկարի եւ լուսային ժապավեններ, ինչպես նաեւ արդուզարդի առարկաներ պատրաստելիս (ծ. ք.):

³ Ску Станислав Лем, Из воспоминаний Ийона Тихого: I или «Странные ящики профессора Коркорана», пер. И. Левшин, К. Душенко, Д. Брускин, В. Ковалевский, Ф. Широков, Москва, 1990, էջ 2 (ծ. ք.):

ճիշտ այն ձեւով, ինչպես ես եմ դրանք ընկալում: Այժմ առարկաներն ինձ թվում են այդպիսին, բայց ի՞նչ տեսք կունենային, եթե ուրիշ լինեի զգայարանների կառուցվածքը: Չէ՞ որ հայտնի է, որ մասնավորապես միջատներն աշխարհն այլ կերպ են տեսնում, քան՝ մենք, եւ, հետեւաբար, այն պատկերանում է նրանց միանգամայն ուրիշ կերպով:

Ճիշտն ասած, ձայնը, որպես այդպիսին, գոյություն չունի. կան միայն ալիքներ, որոնք, ներգործելով լսողական զգայարանի վրա, իմ ներսում ձեւավորում են ձայնի զգայություն: Միանգամայն նման զգայություն հեշտությամբ կարելի է առաջացնել լսողական նյարդի մեխանիկական գրգռման արդյունքում: Որպես այդպիսին՝ գոյություն չունի նաեւ լույսը (կամ գույնը), այլ կա որոշապես մեր տեսողական զգայարանների վրա ներազդող քվանտների հոսք:

Այսպիսով, կարելի է ապացուցել, որ աշխարհի՝ մեր պատկերը կազմավորող բոլոր զգայությունները պայմանավորված են զգայարաններով: Նույն հոսանքը, եթե հաղորդենք լեզվին, կառաջանա թթվայնության զգացողություն, եթե անցկացնենք աչքով, կգոյանա կարմիրի կամ կապույտի զգայություն, եթե փոխանցենք մաշկին, առաջ կգա խտրականքի զգացում, իսկ լսողական նյարդի պարագայում՝ ձայնի զգացողություն⁴: Դեռեւս անգլիացի փիլիսոփա Դեյվիդ Հյումը, ապա ավստրիացի ֆիզիկոս էռնստ Մախը մատնացույց են արել, թե ինչպե՞ս ենք մենք, զգայությունն ընդունելով որպես ճանաչողության միակ սկզբնաղբյուր, անխուսափելիորեն հանգում սկեպտիցիզմի ծայրահեղ ձեւին: Է. Մախը հոգեկանի եւ ֆիզիկականի հարաբերակցության վերաբերյալ իր աշխատության մեջ անդրդվելի հետեւողականությամբ զարգացնում է սույն գաղափարը: Որպես մեկնակետ՝ նա ընդունում է այն իրողությունը, որ մարդու կողմից ընկալված արտաքին աշխարհի յուրաքանչյուր երեւույթ միեւնույն ժամանակ մեր զգայությունը, հետեւաբար՝ հոգեկան վիճակն է⁵: Այսպիսով, եթե մեր միտքն ինչ-որ գործողություն կատարելիս առաջնորդվի միայն զգայարաններով փոխանցված տեղեկատվությամբ, մենք դժվար

⁴ Նմանատիպ գիտափորձեր դեռեւս 19-րդ դարում կատարել է գերմանացի ֆիզիկոս Հերման Հելմհոլցը (առավել մանրամասն տես Գ. Ի. ЧЕЛПАНОВ, Мозг и душа, 6-е изд., Москва, 1918, էջ 147 շրնկ.):

⁵ Տես Դ. Юм, Трактат о человеческой природе, пер. с англ., Собрание сочинений, т. 1, Москва, 1966, էջ 27 եւ Ծ. Мах, Анализ ощущений и отношение физического к психическому, пер. с нем., 2-е изд., Москва, 1908, էջ 254 շրնկ.:

Թե կարողանանք աշխարհի ճանաչողության օբյեկտիվ չափանիշներ գտնել: Տվյալ դեպքում կհայտնվենք այն իրավիճակում, որի մասին խոսել է Արթուր Շոպենհաուերը. «Անհնար է դրսից թափանցել իրերի էություն ներսը, որքան էլ որ առաջագիմենք մեր հետազոտության մեջ, արդյունքում կստացվեն միայն պատկերներ ու անուններ: Մենք նմանվում ենք այն մարդուն, որը թափառելով դղյակի շուրջը՝ ապարդյուն կերպով փնտրում է շքամուտքը եւ այդ ընթացքում արտապատկերում ճակատամասը»⁶: Կամ մեկ այլ համեմատությանմը՝ մենք նման ենք «Զմրուխտյա քաղաքի կախարդը» հեքիաթի հերոսներին, որոնց համար քաղաքում ամեն բան կանաչ էր՝ իրենց իսկ կրած փականքով ակնոցների պատճառով:

Բայց չէ՞ որ կան առարկաներ, որոնց մասին մենք գիտենք, չնայած որ երբեք չենք տեսել դրանք. այդպիսիներից են, օրինակ, եւ մեզանից անսահման հեռվում ցուլացող աստղերը, եւ նյութերի տարրական մասնիկները: Մարդն ինչպե՞ս էր կարող առանց զգայարանների օգնության որեւէ դատողություն անել դրանց վերաբերյալ: Ըստ երեւույթին, զգայություններից եւ պարզագույն մտահանգումներից զատ, առկա է ճանաչողության մեկ այլ մակարդակ, որտեղ կենտրոնական դերակատարությունը վերապահված է վերացական մտքին:

Ճանապարհը դեպի այն իրերը, որոնց ըմբռնումը փակ է անմիջական զգայությունների համար, անցնում է մաթեմատիկական եւ տրամաբանական վերացարկումների աննյութական աշխարհով:

Սկզբնապես վերացական մտածողությունը, ինչպես մատնանշել է Թոմմա Աքվինացին ԺԳ. դարում, անբաժան է զգայական պատկերացումներից, սակայն աստիճանաբար զարգանալով ու բարդանալով՝ այն

⁶ См. А. Шопенгауэр, Мир как воля и представление, т. 1, Москва, 1900, էջ 103: Վ. Լենինի «Մատերիալիզմ եւ էմպիրիոկրիտիցիզմ» երկում (գրվել է 1905–1907 թթ. հեղափոխության պարտությունից հետո, հրատարակվել 1909 թ.-ի մայիսին: Դրանում Լենինը մշակել է մարքսիստական կուսակցության փիլիսոփայական, տեսական հիմքերը: Հայերեն առաջին անգամ առանձին գրքով հրատարակվել է 1939 թ.) նմանատիպ եզրահանգումների առնչությամբ ականատես ենք լինում հեղինակի խիստ կշտամբանքներին: Եվ, ըստ էության, նրա ողջ փաստարկությունը հանգում է հակառակորդների հայացքների՝ Բերկլիի փիլիսոփայությունը հետ նույնական լինելու իրողության ապացուցմանը: Մինչդեռ սույն նույնանմանությունը դժվար թե կարելի է փիլիսոփայական ինչ-որ հանցագործություն համարել: Մեր օրերում, ըստ կրեեոնետիկայի հիմնադիր Նորբերտ Վիների, «Ֆիզիկայի միամիտ իրապաշտությունը իր տեղը զիջում է ինչ-որ բանի, որին պատրաստակամությամբ կարող էր համաձայնել եպիսկոպոս Բերկլին» (տես Н. Винер, Кибернетика и общество, пер. с англ., Москва, 1958, էջ 34՝ այսուհետ՝ Н. Винер, նշ. աշխ., 1958):

մեզ դուրս է բերում փորձառության նեղ շրջանակից⁷։ Վանելով զգայականը՝ միտքն իր գործառնություններն արդեն բխեցնում է գաղափարական, մտահասանելի կառույցների ոլորտում։

«Առողջ դատողությունը», հասարակ տրամաբանությունը՝ ճանաչողության այս տարրական ձեւերը սկզբնական փուլում կաշկանդում են վերացական մտքի թռիչքը, սակայն ամեն քայլափոխին այն ավելի ու ավելի է հեռանում դատողական հասկացությունների սովորական աշխարհից։ «Բանականությունը», պարզունակ դատողությունն իրենց տեղը զիջում են գիտական ու փիլիսոփայական ըմբռնումների լայն հորիզոններին։ «Առողջ բանականությունն» առավել բարձր մակարդակում նույնքան անվստահելի ու անհամապատասխան գործիք է, որքան՝ զգայարանները։ Անշուշտ, այն իր տեղում, առօրյա կենցաղում իր ուղեկիցների՝ «վեց զգայարանների» հետ միասին հավատարմորեն ծառայում է մեզ, սակայն, որոշակի պահից սկսյալ, ավարտվում է պարզ տրամաբանության տիրույթը։

Սույն իրողությանը կարելի է ականատես լինել արդեն բնագիտության օրինակում, երբ խոսքը վերաբերում է հասկացությունների մի համակարգը մեկ այլ, առավել բարդ համակարգով, մասնավորապես՝ էվոլյուցիոն Երկրաչափությունը Լոբաչևսկու Երկրաչափությամբ⁸, կամ Նյուտոնի դասական ֆիզիկական հարաբերականության տեսությամբ⁹ փոխարինելուն։ Այն, ինչ նախկինում պատկերանում էր իբրեւ միակ հնարավոր տարբերակ եւ հանգիստ տեղավորվում «առողջ բանականության» շրջանակում, պարզվում է՝ ֆիզիկամաթեմատիկական մտքի՝ համաշխարհային իրականության խորքը ներթափանցելու գլխապտույտ ձգտումների միայն մի աստիճանն է, մի շրջափուլը։

Այս առումով հատկանշական է դանիացի հայտնի ֆիզիկոս Նիլս Բորի՝ մի նոր տեսության քննարկման ժամանակ իր ելույթի մեջ արտաբերած հետեւյալ աֆորիզմը. «Բոլորն էլ համաձայն են, որ ենթադրյալ տեսությունը խելացիոր է։ Հարցը հետեւյալն է՝ արդյո՞ք այն բավականաչափ խելացիոր է, որպեսզի նաեւ ճշմարիտ լինի»¹⁰։ Այլ կերպ ասած, գիտ-

⁷ Տե՛ս THOMAS AQUINAS, Summa Theol., 1, 1, 9։

⁸ Հայտնի է նաեւ «հիպերբոլյան Երկրաչափություն» անվամբ (ծ. ք.)։

⁹ Հաճախ, որպես հոմանիշ, կիրառվում է նաեւ «ռեկլատիվիստական ֆիզիկա» ձեւակերպումը (ծ. ք.)։

¹⁰ Տե՛ս A. A. Элиович, О методологии струнной программы, «Метафизика», № 2, 2011, էջ 101 (ծ. ք.)։

նականներն այժմ վարկածի հակասությունը «առողջ բանականությունը» որակում են ոչ որպես այդ ենթադրության թերություն, այլ ավելի շուտ՝ որպես արժանավորություն¹¹:

Պատահական չէ, որ ֆրանսիացի փիլիսոփա Անրի Բերգսոնը մեր պարզ տրամաբանությունն անվանել է «կարծր մարմինների տրամաբանություն»¹²: Վերջինը սերտորեն կապված է զգայական պատկերացումների հետ եւ այն, ինչ հնարավոր չէ պատկերացնել ականբեւաբար, նրա հայեցակետից կեղծ է: Մինչդեռ միկրոաշխարհի ժամանակակից ֆիզիկան գործառուժ է հատկապես «անպատկերանալի», պարադոքսալ հասկացություններով¹³: Օրինակ՝ ի՞նչը կարող է առավել անհեթեթ թվալ, քան պնդումը, ըստ որի տեղափոխվելիս «ատոմային օբյեկտները չեն շարժվում հետագծով»:

Համաձայն անգլիացի ֆիզիկոս Պոլ Դիրակի բնորոշման, քվանտային տեսությունը ստեղծվում է հիմնականում այնպիսի հասկացությունների հիմամբ, որոնք «չեն կարող մեկնաբանվել հայտնի պատկերացումներով եւ չեն կարող ընդհանրապես բացատրվել նույնիսկ համապատասխան բառերով»¹⁴: Սույն համոզմունքը կիսել են նաեւ խորհրդային գիտնականները: «Քվանտային մեխանիկան,—գրում է ակադեմիկոս Մ. Օմելյանովսկին,—ճշգրիտ հասկացություններով արտացոլում է ատոմային օբյեկտների շարժումը, որը որոշակի պայմաններում նման է մասնիկների շարժմանը, իսկ այլ հանգամանքներում՝ ալիքների տարածմանը, բայց այն միեւնույն ժամանակ արմատապես տարբերվում է երկուսից: Այ-

¹¹ Մերօրյա ֆիզիկան մշտապես բախվում է պարադոքսներին, որոնք ոչնչացնում են սկզբնական պատկերացումները: Ահա թե ինչո՞ւ էր Մաքս Պլանկը պնդում, որ «փիլիսոփան, որը գիտական տեսությունը գնահատում է այնքանով, որքանով կարելի է դրա իմաստը հստակ ընկալել, խոչընդոտում է հետագա առաջադիմության հանդեպ գիտության մեջ առկա ձգտմանը» (տե՛ս М. Планк, Единство Физической Картины Мира, Москва, 1966, էջ 198): Հատկանշական է, որ Կ. Մարքսը գիտության մեջ առկա հարակարծությունները նույնպես համարել է անխուսափելի: «Գիտական ճշմարտությունները,—գրել է նա,—եթե դիտարկենք միայն իրերի խաբուսիկ տեսանկյունից ըմբռնող ամենօրյա փորձառության հիմամբ, միշտ պարադոքսալ են» (տե՛ս К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 16, 2-е изд., Москва, 1960, էջ 131):

¹² Տե՛ս А. БЕРГСОН, Творческая эволюция, пер. с франц., Москва-Санкт-Петербург, 1914, էջ III (այսուհետ՝ А. БЕРГСОН, նշ. աշխ., 1914):

¹³ Տե՛ս Философия естествознания, Москва, 1966, էջ 72, 226—227: Ի հակադրություն մակրոաշխարհի շրջանակում ձեւավորված տրամաբանության, արդի ֆիզիկան պնդում է, որ «քվանտային մեխանիկայում գոյություն չունի մասնիկի հետագծի հասկացություն» (տե՛ս Л. Д. Ландау, Е. М. Лифшиц, Квантовая Механика, 2-е изд., Москва, 1963, էջ 14):

¹⁴ Տե՛ս П. А. Дирак, Принципы квантовой механики, пер. с англ., Москва, 1960, էջ 13:

դուհանդերձ, եւ սույնը հարկավոր է ընդգծել ամենայն վստահությամբ, նմանատիպ շարժումն անպատկերանալի է»¹⁵։ Այսպիսով, մեր առջեւ առկա են եւ տրամաբանական հակասություն, եւ ակնառու կաղապարատիպի տեսքով առարկան պատկերացնելու լիակատար անհնարինություն, բայց եւ այնպես խոսքը դեռեւս վերաբերում է իրականությանը։

Նիլս Բորն ընդգծում էր, որ միկրոաշխարհի հետազոտության ընթացքում գիտությունը միաժամանակ կենտրոնանում է «երկու միմյանց բացասող դրույթների»¹⁶ վրա։ Դա նշանակում է, որ այլեւս անհնար է երեւույթը խցկել հին համագրության (այսինքն՝ սինթեզի) պրոկրուստյան մահիճը¹⁷։ հարկավոր է այն նկարագրել հակասական եզրույթներով։ Սույնի վրա է խարսխված Ն. Բորի հռչակած լրացման սկզբունքը, որը, իր իսկ կարծիքով, կարելի է կիրառել եւ հոգեբանության, եւ գիտելիքի այլ ոլորտների առնչությամբ։ Մինչդեռ գիտության մեջ լրացման սկզբունքի բացահայտումից շատ առաջ համանման կերպով են ստեղծվել թե՛ քրիստոնեության վարդապետական բանաձեւերը, եւ թե՛ բուդդիստների անտինոմիական (հակօրինական)¹⁸ տրամաբանությունը։

¹⁵ Տե՛ս Մ. Э. Омельяновский, Проблема наглядности в физике, «Вопросы философии», № 11, 1961, էջ 55։ Սույն խնդրի վերաբերյալ առավել մանրամասն տես նաեւ փիլիսոփայության դոկտոր Ա. Մ. Մոստեպանենկոյի հետեւյալ աշխատությունը՝ А. М. МОСТЕПАНИНКО, Пространство и Время в Макро-, Мега- и Микром мире, Москва, 1974, էջ 185 շրնկ.։

¹⁶ Տե՛ս Н. БОР, Атомная физика и человеческое познание, пер. с англ., Москва, 1961, էջ 81։ Հմմտ. նաեւ В. ПАУЛИ, Философское значение идеи дополнительности. — в кн.։ В. ПАУЛИ, Физические очерки, Москва, 1975, էջ 56 (այսուհետ՝ В. ПАУЛИ, նշ. աշխ., 1975)։

¹⁷ «Պրոկրուստյան մահիճ» այլաբանական արտահայտության ներքո հասկացվում է չափանիշ, որին բռնազբոսիկ կերպով հարմարեցնում են վերջինիս չենթարկվող երեւույթները։ Այն ծագել է առասպելական Դամաստես ավազակի «Պրոկրուստես» (բառացի՝ «ձգող-երկարացնող») մականունից։ Ըստ հին հունական դիցաբանության՝ Նլեւսի քաղաքի մոտակայքում հաստատված Դամաստես Պրոկրուստեսը բռնելով ուղեւորներին՝ պառկեցրել է հատուկ մահճի վրա եւ խոշտանգել նրանց. եթե զոհի հասակը երկար է եղել մահճից, կտրել է նրա ոտքերը, եթե կարճ՝ մարմինը ձգելով հասցրել է մահճի երկարությանը։ Ավազակին նրա իսկ ձեռով սպանել է Աթենքի 11-րդ արքա Թեսեսը, որը հիշատակված է նաեւ Հոմերոսի «Իլիական»-ում եւ «Ոդիսական»-ում (տե՛ս «Мифы народов мира», энциклопедия в 2-х томах, т. 2։ К—Я, Москва, 1992, էջ 337, եւ Н. С. АШУКИН, М. Г. АШУКИНА, Крылатые слова, Москва, 1960, էջ 504՝ ծ. ք.)։

¹⁸ «Անտինոմիական» եզրույթը լայնորեն կիրառվում է գիտության եւ փիլիսոփայության բնագավառներում։ Այն ծագել է հին հունարեն «անտինոմիա» (ἀντί [«դեմ, ընդդեմ, հակա»] + νόμος [«սովորույթ, օրենք»] = ἀντινομία) բառից, որը նշանակում է «հակասություն օրենքի մեջ», կամ՝ «հակօրինություն, ներհակություն տրամաբանորեն հավասարապես ապացուցելի երկու օրենքների, սկզբունքների կամ կատեգորիաների միջեւ» (տե՛ս Է. ԳՈՒՍՏՐՈՎ Ա. ՎԱՅԱՆ, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երեւան, 1976, էջ 83, եւ ԱՇՈՏ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ, Օտար բառերի բառարան, Երեւան, 2011, էջ 49՝ ծ. ք.)։

Կրոնական խորհրդապատկերների հակօրինությունները հիշեցնում են ֆիզիկոսների երկերում առկա իրականության «լրացուցիչ» նկարագրության մասին: Հենց սա նկատի ունեն գերմանացի աստվածաբան Հ. Դոնցերը, երբ պնդում էր, որ «ատոմաֆիզիկական իրավիճակի տեսական-իմացաբանական հետեւանքները դուրս են գալիս ֆիզիկայի շրջանակից եւ չափից ավելի ներխուժում արդի աստվածաբանություն»¹⁹:

* * *

Ռացիոնալիզմը նույնքան անհարմարավետ զգաց իրեն նաեւ իր հնագույն ամբողջում՝ մաթեմատիկայում, որը վաղնչական ժամանակներից համարվել է բնագիտության հիմնականախքը: Մեր (այսինքն՝ 20-րդ) դարասկզբին մաթեմատիկան ցնցվեց «հիմունքների առանձնահատուկ ճգնաժամից»՝ պայմանավորված պարագոքսների ու հակասությունների բացահայտմամբ, որոնց, կարծես հանգեցրել են ավանդական տրամաբանության անվիճարկելի մեթոդները: Սույն ճգնաժամի հաղթահարմանն էին ուղղված Բ. Ռասսելի, Դ. Հիլբերտի, Ա. Կոլմոգորովի եւ Ս. Նովիկովի աշխատությունները: Ճգնաժամի հետեւանքով մաթեմատիկան տրոհվեց մի քանի ճյուղերի, մի քանի «մաթեմատիկաների», որ բացատրվում է ապացույցների կիրառելի միջոցներով: Այսպես, դասական մաթեմատիկայի շրջանակում անվիճելիորեն ապացուցված թեորեմը սխալ է համարվում ինտուիցիոնիստական²⁰ մաթեմատիկայում: Իսկ 1930-ական թվականներին վիեննացի տրամաբան Կուրտ Գյոդելն անկատարության մասին իր հանրահայտ թեորեմով ցույց տվեց, որ նույնիսկ ամբողջական

¹⁹ S. H. DÖNZER, Das Symboldenken in der Theologie, "Universitas", Jahrgang 22, №4, Stuttgart, 1967, էջ 375:

²⁰ Ինտուիցիոնիզմը փիլիսոփայական ուղղություն է մաթեմատիկայի եւ տրամաբանության մեջ, որը հրաժարվում է ակտուալ անվերջության վերացարկումից եւ մաթեմատիկայի ու տրամաբանության հիմքը համարում է ինտուիտիվ համոզվածությունը՝ ինտուիցիան (ներմբոնումը): Ինտուիցիոնիզմն առաջացել է 20-րդ դարասկզբին, որպես արձագանք ընդդեմ Կանտորի բազմությունների տեսության, որն ընկալվում էր որպես դասական մաթեմատիկայի հիմք, եւ ծավալվել այդ տեսության մեջ բացահայտված պարագոքսների շնորհիվ: Ինտուիցիոնիզմի նախահայրը համարվում է Ա. ՊՈՒԱՆԿԱՐԵՆ, իսկ հիմնադիրը՝ Լ. ԲՐԱՍՈՒԵՐԸ: Այն հետագայում զարգացրել են Հ. Վեյլը եւ Ա. Հայթինգը (առավել մանրամասն տես՝ "Frege on Russell's Paradox", in: "Translations from the Philosophical Writings of Gottlob Frege", edited by Peter Geach & Max Black, 2nd ed., Oxford, 1960, էջ 234–244, եւ AREND HEYTING, Intuitionism: An Introduction, 3rd rev. ed., Amsterdam, 1971: Հմմտ, նաեւ W. S. ANGLIN, Mathematics: A Concise History and Philosophy, New York, 1994, ինչպես նաեւ DENNIS E. HESSELENG, Gnomes in the Fog. The Reception of Brouwer's Intuitionism in the 1920s, Birkhäuser, 2003 եւ այլն՝ ծ. ք.):

թվերի թվաբանությանը վերաբերող պարզագույն դատողություններում առկա են պնդումներ, որոնք սկզբունքորեն չի կարելի ո՛չ ապացուցել, ո՛չ էլ հերքել: Այլ կերպ ասած՝ մնալով մաթեմատիկական, խիստ ձեւական տրամաբանության²¹ շրջանակում՝ անհնար է նույնիսկ թվերի պարզագույն հատկությունների վերաբերյալ կառուցել պնդումների միասնական, անհակասական մի համակարգ:

Վկայակոչենք եւս մեկ օրինակ: 1922 թ. պետրոգրադցի մաթեմատիկոս Ալեքսանդր Ֆրիդմանը Ալբերտ Այնշտայնի հավասարումների լուծման հիմամբ հանգեց այն եզրակացության, համաձայն որի տիեզերքը պետք է ունենա ինքնապարփակ ձեւ եւ, այդուհանդերձ, այն, ըստ երեւույթին, շարունակաբար ընդարձակվում է²²: Նույնիսկ ինքը՝ Այնշտայնը, որի տեսությունն ընկած էր Ֆրիդմանի աշխատությունների հիմքում, սկզբում չէր կարողանում համաձայնել նմանօրինակ՝ առաջին հայացքից ցնորական թվացող հետեւության հետ: Միայն 1923 թվակա-

²¹ Ձեւական տրամաբանությունը կոչվում է նաեւ «ֆորմալ տրամաբանություն, տեսական տրամաբանություն» կամ «մաթեմատիկական տրամաբանություն»: Այն գիտություն է ճիշտ մտածելու օրենքների ու ձեւերի մասին: Ձեւական տրամաբանության՝ որպէս գիտության հիմնադիր հուլյն փիլիսոփա Արիստոտելն այն անվանել է «անալիտիկա» (այսինքն՝ «վերլուծություն»), մինչդեռ «տրամաբանություն» եզրույթը գործածության մեջ է մտել նրա մահից հետո՝ Ք.ա. III դարում: Որպէս ֆորմալ տրամաբանության սկզբնական փուլ՝ ընդունված է դիտարկել ավանդական տրամաբանությունը, իսկ որպէս զարգացում՝ մաթեմատիկականը (առավել մանրամասն տե՛ս “Logic, History of: Precursors of Modern Logic”, Encyclopedia of Philosophy, t. 5, 2nd ed., New York, 2006, էջ 440–446 (այսուհետ՝ Encyclopedia of Philosophy, t. 5) եւ “Logic, History Of: Modern Logic”, Encyclopedia of Philosophy, t. 5, էջ 447–484: Հմմտ. նաեւ՝ Н. И. Кондаков, Формальная (традиционная) логика, Москва, 1967, էջ 406–428 եւ նույնի Логический словарь-справочник, Москва, 1975, էջ 285, ինչպէս նաեւ՝ Մ. Մ. Ռոզենսուլի, Փիլիսոփայական Բառարան, Երեւան, 1975, եւ Ա. Ա. ՆԱԼԶԱՋՅԱՆ, Հոգեբանական Բառարան, Երեւան, 1984՝ ծ. ք.):

²² Տե՛ս А. А. Фридман, Мир как пространство и время, 2-е изд., Москва, 1965: Հաճախ է շոշափվել այն հարցը, թե փիլիսոփայական ինչպիսի՞ համոզմունքների տեր է եղել Ա. Ֆրիդմանը: Սույն խնդրի պարզաբանումը դժվար է, քանի որ նա գրել է արդեն այնպիսի տարիներին, երբ հազիվ թե հնարավոր լիներ ուղղակիորեն արտահայտել պաշտոնական հիմնագրովիներից տարբերվող մտքեր: Այնուամենայնիվ, այն փաստը, որ գիտնականն իր գլխավոր աշխատությունն սկսում է սուրբգրային բնաբանով («Այլ զամենայն չափով եւ թուով եւ կշռով կարգեցեր...»: Հարկ ենք համարում նշել, որ բնագրում առկա վերոնշյալ սուրբգրային հղումը հեղինակը վերցրել է Սողոմոնի Իմաստությունից (Իմաստ. ԺԱ. 21), որը համեմատելով 1805 եւ 1860 թթ. հրատարակված Աստվածաշնչի գրաբար բնագրերի հետ՝ պարզեցինք, որ դրանք լիովին համընկնում են [տե՛ս Աստուածաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց, յաշխատասիրութենէ տեառն Հ. Յովհաննու Զօհրապեան Վարդապետի, Վենէտիկ, 1805, էջ 469, ինչպէս նաեւ՝ Գիրք Աստուածաշունչը Հին եւ Նոր Կտակարանաց, Վենետիկ, 1860, էջ 673՝ ծ. ք.] եւ այն եզրափակում Գ. Դերժավինի «Աստված» բանաստեղծությունից բերված քաղվածքով, որոշակի խորհրդածությունների առիթ է տալիս:

նի մայրսին նա հրապարակեց մի հայտարարություն, որով ընդունում էր Ֆրիդմանի պարագոքսալ եզրահանգումների²³ ճշգրտությունը:

Սովորական մտածողության հետ նմանատիպ մի հակադրության մեջ հայտնվեց նաեւ ժամանակի վերաբերյալ այնչտայնյան պատկերացումը: Մեզ համար միանգամայն բնական է այն, որ եթե նյութն ամբողջությամբ անհետանար, ժամանակն ու տարածությունը կշարունակեին իրենց գոյությունը: Կմնար, այսպես ասած, «տեսական դատարկությունը», իսկ ժամերն ու րոպեները կանցնեին իրենց հաջորդականությամբ. սակայն միթե կարելի է «կանգնեցնել» ժամանակը: Իրականում, ինչպես ապացուցել է Այնշտայնը, նյութի ոչնչացմամբ կվերանային թե՛ տարածությունը, թե՛ ժամանակը:

Սույն միտքը միանգամայն անհեթեթություն է. «առողջ բանականություն» համար տարածությունից ու ժամանակից դուրս առկա կեցությունը թվում է աննկարագրելի եւ հետեւաբար՝ անհավանական մի իրողություն: Բայց այստեղ «բանականությունը» զրկված է վերջնական դատողության իրավունքից: Այն, ինչ նա մերժում է, ընդունելի է դառնում գիտության համար:

Եվ ինչպես լրացման սկզբունքի պարագայում, այստեղ եւս պարզվում է, որ կրոնական մտածողությունը վաղուց արդեն գերազանցել է ժամանակի բնույթի մասին այնչտայնյան ընկալումը: Դրանից զատ, դեռեւս Եկեղեցու հայրերից մեկը՝ Ս. Օգոստինոսը նյութի սկզբնավորումից առաջ ժխտում էր ժամանակի գոյությունը²⁴: Այդ ժամանակ դա ծաղրանքի ենթարկվեց շատ փիլիսոփաների կողմից, եւ միայն այժմ պարզ դարձավ, թե ինչքան մոտ էր Ս. Օգոստինոսը ֆիզիկայի հարաբերականության տեսության գաղափարներին: «Ժամանակն ի հայտ է եկել աշխարհի հետ միասին,—հաստատելով Ս. Օգոստինոսի միտքը՝ գրում է Վերներ Հայզենբերգը,—այն, հետեւաբար, պատկանում է աշխարհին, այդ իսկ պատճառով այն ժամանակ, երբ գոյություն չի ունեցել տիեզերքը, ամենեւին չի եղել նաեւ ժամանակը»²⁵:

Այս բոլոր հայտնագործությունները սկզբում գիտնականներին հանգեցնում էին հուսահատության: «Երբ ես,—խոստովանում էր Հայզենբեր-

²³ Սույնի առնչությամբ տես Հավելված 4:

²⁴ *Свѣ Августин Аврелий, Исповедь*, XI, Москва, 1914, էջ 313:

²⁵ *Свѣ В. Гейзенберг, Физика и философия*, пер. с нем., Москва, 1963, էջ 28–29: Հմմտ. նաեւ *В. Гейзенберг, Физика и философия, Часть и целое*, Москва, 1989, էջ 74 (այսուհետ՝ *В. Гейзенберг, նշ. աշխ.՝ ծ. ք.*): Հարկ ենք համարում նշել, որ «այն ժամանակ, երբ չի եղել ժամանակը» ձեւակերպումը լոկ պայմանական եւ ոչ ճշգրիտ արտահայտչաձեւ է:

գը,—քննարկումից հետո զբոսնում էի հարեւանությամբ գտնվող այգում, իմ առջեւ կրկին ու կրկին ծառանում էր հետեւյալ հարցը՝ կարո՞ղ է բնությունն իսկապէս լինել այնպէս անհեթեթ, ինչպէս որ այն հառնում է մեր առջեւ ատոմային գիտափորձերի ժամանակ»²⁶:

Մի խոսքով՝ գիտությունն ինքն է մարդուն հանգեցնում աշխարհի պարագոքսալ գերբանական կառուցվածքի իրողությանը: Այն, ինչն «առողջ բանականության» համար իր մեջ բովանդակում է անբացառելի հակասականություն, հաստատվում է ֆիզիկամաթեմատիկական եւ փիլիսոփայական մտածողության բարձրագույն տեսակով:

* * *

Թվում էր՝ ճանաչողության երկրորդ ուղին այնքան շատ բաներ է տվել, որ դրանցով կարելի էր սահմանափակել մեր որոնումները: Բայց դեռ վաղ է տոնախմբության համար: Ամրոցի դարպասները բացվել են, սակայն դժվար թե կարողանանք ներս մտնել: Վերացական մտածողությունը, լինի դա գիտություն, թե մտահայեցողական (սպեկուլյատիվ) փիլիսոփայություն, իր իսկ վերացականությամբ չի կարող հանգեցնել իրականության ճշմարիտ ու վերջնական ճանաչողությանը: «Վերացական մտածողությունը,—ասում է Վ. Սոլովյովը,—մտքի անցումային մի վիճակ է, երբ այն բավականաչափ ուժեղ է՝ զգայական ընկալման բացառիկ իշխանությունից ազատվելու եւ դրան բացասաբար վերաբերվելու համար, սակայն դեռեւս ի զորու չէ յուրացնել գաղափարը՝ վերջինիս լիակատարությամբ եւ իրական առարկայական կեցության ամբողջականությամբ, ներքուստ եւ էապէս միավորվել դրա հետ, այլ կարող է միայն (փոխաբերական իմաստով) հպվել վերջինիս մակերեսին, սահել դրա արտաքին ձեւերի վրայով»²⁷:

Սույնի առնչությամբ հիշենք, թե ինչպէս էր Տոլստոյի հերոս Կոնստանդին Լեւինը պատկերացնում վերացական կառուցվածքների եւ

²⁶ Տե՛ս В. Гейзенберг, նշ. աշխ., էջ 17 (ծ. ք.):

²⁷ Տե՛ս Вл. Соловьёв, Чтения о богочеловечестве, собрание сочинений, 2-е изд., т. III, Санкт-Петербург, 1912, էջ 67 (այսուհետ՝ Вл. Соловьёв, նշ. աշխ., т. III, 1912): Հարկ ենք համարում ընդգծել այն փաստը, որ Վ. Սոլովյովի սույն միտքը խորթ չի եղել խորհրդային որոշ հեղինակներին: Այսպէս, նրանցից մեկը գրում է. «Ճանաչողության տեսության զարգացումը ցույց տվեց, որ եզրահանգության որեւէ ձեւ չի կարող մեզ բացարձակապէս վատահելի գիտելիք տալ» (տե՛ս Б. В. Ахлибинский и Н. И. Храленко, Чудо нашего времени: Кибернетика и проблемы развития, Лениздат, 1963, էջ 91):

կենդանի աշխարհայացքի փոխհարաբերությունները: Վերջինս հազիվ էր միայն հասկացել, թե ո՞րն է կյանքի իմաստը, երբ տեսությունները զրկվեցին նրա վրա ունեցած իշխանությունից: «[Փիլիսոփաների] մտքերը,—գրում է Լեւ Տոլստոյը,—թվում էին նրան բեղմնավոր, երբ նա կա՛մ կարգում էր, կա՛մ հերքումներ էր մտածում ուրիշ ուսմունքների դեմ... Բայց բավական էր, որ նա մոռանար մտքի արհեստական ընթացքը եւ վերադառնար դեպի այն, ինչը բավարարում էր նրան... եւ ահա այդ արհեստական ամբողջ շենքը հանկարծ փուլ էր գալիս, ինչպես խաղաթղթից շինած տուն, ու պարզվում էր, որ շենքը կառուցվել է հենց միեւնույն վերադասավորված բառերից, անկախ բանականությունից, ավելի կարեւոր՝ կյանքի ինչ-որ բանից»²⁸:

Մարդկային ճանաչողության այս առանձնահատկությունը հաստատում է գոյութենապաշտների (էքզիստենցիալիստների) այն միտքը, համաձայն որի մեր աշխարհայացքը շատ ավելի քիչ կախում ունի տեսություններից, քան մենք ենք կարծում: Իմացության կենսական լիակատարությունն արմատավորված է այս խորունկ, խորհրդավոր «ինչ-որ բանի» մեջ: Հետեւաբար, անհրաժեշտություն է առաջանում իմացաբանության մեջ, փորձառականից ու վերացականից զատ, փնտրել նաեւ ինչ-որ եւրոպեացի ասպեկտ: Այն ո՛չ միայն պետք է լրացնի դրանց, այլեւ թույլ տա իսկապես ներթափանցել ճանաչելիի էություն մեջ, միախառնվելով դրան՝ մի ամբողջություն կազմի եւ «ներքուստ» մտահայտի:

Այսպես, օրինակ, եթե մենք նույնիսկ տեսություն կառուցենք գիտակցության ու մտածողության վերաբերյալ, ապա այն երբեք չի կարող փոխարինել անձնական ինքնագիտակցության անմիջական կենդանի գործողությանը: Առավել եւս, միայն վերացական մտածողության ճանապարհով բխեցված Գերագույն Իրականության վերաբերյալ գաղափարը կվերածվի ոչ կենսունակ մի տեսության եւ երբեք չի կարող կրոնական ընկալման հիմք հանդիսանալ:

²⁸ Քանի որ հեղինակը չի նշել, թե վերոնշյալ մեջբերումը Լեւ Նիկոլաևիչ Տոլստոյի «Աննա Կարենինա» վեպի որ հրատարակությունից է կատարել, ուստի որոշեցինք նշյալ հատվածի թարգմանության ու ծանոթագրության համար, պահպանելով Ալեքսանդր Մենի մեջբերման համառոտագիր կառուցվածքը, օգտագործել նաեւ հայերեն թարգմանության համապատասխան հատվածը՝ հմմտ. տե՛ս Лев Николаевич Толстой, Полное Собрание Сочинений, т. 19: Анна Каренина, части 5—8, Москва, 1935, часть 8, IX, էջ 369—370, ինչպես նաեւ՝ Լեւ ՏՈԼՍՏՈՅ, Աննա Կարենինա, հտ. 2-րդ, Երեւան, 1979, մաս 8-րդ, գլ. IX, էջ 476 (ծ. ք.):

* * *

Իսկ ի՞նչ է իրենից ներկայացնում «ճանաչողության այս երրորդ ուղին»:

Առաջադրված հարցի պատասխանը որոնելու լավագույն տարբերակը ինքնաճանաչողության՝ որպես սկզբնական տի ընդունումն է: Իսկապես, ի՞նչը կարող է մեզ ավելի անմիջականորեն տրված լինել, եթե ոչ՝ մեր սեփական «եսը»: Մինչդեռ վերջինիս մասին մենք իմանում ենք բնավ ոչ զգայարանների միջոցով եւ ոչ էլ տրամաբանական գործողություններով: Միանգամայն ակնհայտ է, որ մեր «ես»-ը դրսևորվում է առանց ձայնի, հոտի, գույնի կամ առանց այլ հատկության, որոնք վկայում են արտաքին աշխարհի գոյության մասին. այդուհանդերձ, դրա իրականությունն այնքան անվիճարկելի է մեզ համար, որ մենք, մեր «ես»-ից զատ, ամեն բան կարող ենք պատրանք համարել: Այս իսկ պատճառով պատահական չէր, որ Ռ. Դեկարտը կեցության վերաբերյալ իր խորհրդածություններն սկսել է «Cogito, ergo sum», այսինքն՝ «Մտածում եմ, հետևաբար կամ» (կամ՝ «Մտածում եմ, հետևաբար գոյություն ունեմ») բանաձևով²⁹: «Սա, — համաձայն Սարտրի բնորոշման, — ինքն իրեն ճանաչող գիտակցության բացարձակ ճշմարտությունն է»³⁰: Վերացական մտածողությունն այստեղ նույնքան անզոր է, որքան զգայական օրգանները: Այն անհատականությունը տրոհում է հազարավոր տեսակետների ու վիճակների՝ չկարողանալով դրանք միավորել մեկ կենդանի ամբողջության մեջ, մինչդեռ «ես»-ի ներքին միասնությունն անհուսալի կերպով խույս է տալիս վերլուծությունից: Ավելին, համաձայն մի փիլիսոփայի ճշմարիտ գիտողության՝ «նմանատիպ գիտակցությունը, ըստ էության, չի կարելի բնութագրել, չի կարող սահմանվել տրամաբանական եղանակով: Գիտակցության բնույթը, դրա հատկություններն աննկարագրելի են. այն, ինչպես նաեւ հոգեկանին վերաբերող ամեն բան հասկանալու համար անհրաժեշտ է ուղղակիորեն վերապրել դրանք»³¹: Ավելի հեշտ է կույրին բացատրել

²⁹ «Cogito, ergo sum» բանաձևը լատիներեն թարգմանություն է Ռենե Դեկարտի (1596—1650 թթ.) «Je pense, donc je suis» պնդման, որը հեղինակն առաջին անգամ կիրառել է իր «Դատողություն Մեթոդի մասին» (1637 թ.) աշխատության մեջ (տե՛ս RENÉ DESCARTES, Discours de la Methode pour bien conduire sa raison, & chercher la verité dans les sciences..., Leyde, MDCXXXVII, էջ 33 եւ 34՝ ծ. ք.):

³⁰ Տե՛ս JEAN-PAUL SARTRE, L'existentialisme est un humanisme, Paris, 1946, էջ 132:

³¹ Տե՛ս Р. Эйслер, Сознание и бытие, «новые идеи в философии», № 5, Санкт-Петербург, 1913, էջ 133:

կարմիր գույնի հատկությունները, քան ռացիոնալ եզրույթներով ավանդել ինքնագիտակցության էությունը, որը մեզ բացահայտվում է ներմբոնոլոգիայի (ինտուիցիայի) անուղղակի գործողությամբ:

Իրականության այս խորագույն եւ ամբողջական ընկալումը գերազանցում, թեեւ որեւէ կերպ չի բացառում ճանաչողության առաջին երկու կողմերը: Մարդն օժտված է ո՛չ միայն զգայություններով ու բանականությամբ, այլ նաեւ ներմբոնոման յուրահատուկ «օրգանով», որը նրա համար բացահայտում է կեցության էությունը: Միայն ընկալիչ զգայարաններն ու տրամաբանական վերլուծությունները բավարար չեն Բախի ֆուգայի³² կամ Վադիմիրյան Աստվածամոր սրբապատկերի³³ վեհությունը հասկանալու համար: Նույնիսկ «Ճշգրիտ» գիտությունների բնագավառում ներմբոնոլոգական բնույթի նախադրյալներն առաջադասված են խիստ փաստարկների շղթային: «Մաթեմատիկոսի ստեղծագործական աշխատանքի արդյունքը պատճառաբանված դատողությունները, ապացույցներն են,— ընդգծում է Զորջ Փոյան,— սակայն ապացույցները բացահայտվում են ճշմարտանման դատողությունների շնորհիվ, ենթադրությունների միջոցով»³⁴: Հիշենք, որ գիտական բազմաթիվ հայտնագործություններ

³² «Ֆուգա» եզրույթը ծագել է լատիներեն «fuga», այսինքն՝ «վազք, փախուստ» բառից: Այն բարդ իմիտացիոն պոլիֆոնիկ երաժշտական ձև է՝ հիմնված բոլոր ձայներում մեկ կամ մի քանի թեմաների բազմակի անցումների եւ զարգացումների վրա: Ֆուգան լինում է պարզ (մեկ թեմայով), բարդ (երկու թեմայով՝ կրկնակի ֆուգա), կամ եռակի (երեք թեմայով): Նաեւ լինում են երկձայն եւ քառաձայն ֆուգաներ: Ֆուգայի ձևը մեծ զարգացում է ապրել Յոհան Սեբաստիան Բախի եւ Գ. Ֆ. Հենդելի ստեղծագործություններում, լայնորեն կիրառվել արեւմտաեվրոպական, ռուս դասականների, 20-րդ դարի կոմպոզիտորներ Պ. Հինդեմիթի, Դ. Շոստակովիչի եւ այլոց երկերում: Ֆուգայի ձևին դիմել են նաեւ հայ կոմպոզիտորներ Ա. Սպենդիարյանը, Ա. Խաչատրյանը, Ա. Բաբաջանյանը եւ այլք (առավել մանրամասն տես՝ В. ЗОЛОТАРЁВ, Фуга, Москва, 1965 եւ Л. Л. КРУПИНА, Эволюция фуги, Москва, 2001, *ինչպես նաեւ* IMOGENE HORSLEY, Fugue: History and Practice, New York/London, 1966: Հմմտ. նաեւ PAUL WALKER, Fugue in German Theory from Dressler to Mattheson, Buffalo, 1987 եւ նույնի Theories of Fugue from the age of Josquin to the age of Bach, New York, 2004 եւ այլն՝ ծ. ք.):

³³ Վերոհիշյալ սրբապատկերի պատմությանն ու դրա հետ կապված ավանդություններին, *ինչպես նաեւ* աստվածաբանական մանրակրկիտ վերլուծությանը կարելի է ծանոթանալ հետևյալ հրատարակություններով՝ М. АЛПАТОВ И В. ЛАСАРЕФФ, Ein Byzantinisches Tafelwerk aus der Komnenenepoche, "Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen", Band XLVI, Berlin, 1925, էջ 140—155, եւ В. И. ВАХРИНА, Л. А. ШЕННИКОВА, Владимирская Икона Божией Матери — Второе Пришествие, «Православная Энциклопедия», т. IX, Москва, 2005, էջ 8—38, *ինչպես նաեւ* Л. А. УСПЕНСКИЙ, Богословие Иконы Православной Церкви, Нижний Новгород, 1997 (ծ. ք.):

³⁴ Տէս Դ. ПОЙА, Математика и Правдоподобные Рассуждения, пер. с англ., Москва, 1957: Զարիզ Թաունսը վերոհիշյալ հոդվածում լնկատի ունի սույն աշխատության առաջին գլխում վկայակոչած հետևյալ հոդում՝ Ч. ТАУНС, Слияние науки и религии, пер. с англ. — В книге: Диалоги. Полемиические Статьи О Возможных Последствиях Современной На-

իրենց իսկ ստեղծողներին հայտնվել են որպես ակնթարթային ներըմբռնողական ընկալումներ, որոնք միայն հետագայում են հիմնավորվել փաստերով ու տրամաբանությամբ: Այս տեսանկյունից նյութաբանության խնձորի մասին առասպելն այնքան էլ անիմաստ չէ: Դ. Մենդելեևը, օրինակ, երազում է տեսել իր՝ [քիմիական տարրերի պարբերական] աղյուսակը:

«Ներըմբռնողությունը, ներշնչանքը, —պնդում էր մեր դարի ռուս գիտնականների շրջանակում հայտնի ամենափիլիսոփայական մտքերից մեկը՝ Վ. Ի. Վերնադսկին,—հիմքն է գիտական մեծագույն հայտնագործությունների, որոնք հետագայում են խարսխվել փաստերի վրա եւ ընթանում են խիստ տրամաբանական ճանապարհով, պայմանավորված չեն գիտական, տրամաբանական մտքով եւ իրենց ծագմամբ կապված չեն բառի ու հասկացության հետ»³⁵:

Նույն միտքն արտահայտում է նաեւ ֆրանսիացի ականավոր ֆիզիկոս Լուի դը Բրոյլը: Նա գրում է, որ «իր հիմունքներով ու իր մեթոդներով, ըստ էության, ռացիոնալ մարդկային գիտությունն իր առավել սքանչելի նվաճումները կարող է իրականություն դարձնել միայն մտքի վտանգավոր, հանկարծակի թռիչքների ճանապարհով, երբ դրսևորվում են խիստ դատողության կապանքներից ազատագրված կարողությունները, որոնց անվանում են երեւակայություն, ներըմբռնողություն»³⁶: Ժա-

уки, Москва, 1979, էջ 59—67: Հմմտ. նաեւ «Литературная газета», № 34, 1967՝ ծ. ք.] գրում է. «Մաթեմատիկական կամ տրամաբանական ապացույցները պարտադիր կերպով ենթադրում են միմյանց համաձայնեցվող եւ հետաքրքրություն ներկայացնող իրավիճակի համար կիրառելի կանխադրույթների որոշակի ամբողջության ընտրություն: Այդուհանդերձ, մաթեմատիկոս Գյոդելն ապացուցեց, որ մաթեմատիկայում, ըստ էության, անհնար է իմանալ արդյո՞ք ընդունված կանխադրույթները համաձայնեցվում են միմյանց, թե՛ ոչ: Գյոդելը եւս մեկ անակնկալ մատուցեց մեզ՝ ապացուցելով, որ գոյություն ունեն մաթեմատիկական ճշմարտություններ, որոնք սկզբունքորեն հնարավոր չէ ապացուցել հասարակ տրամաբանության միջոցով: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ Ն. Վիներն ընդգծում է համաշխարհային օրինաչափությունների օբյեկտիվության նկատմամբ զգալական հավատի անհրաժեշտությունը: «Առանց հավատի առ այն, որ բնությունը ենթարկվում է օրենքներին, —գրում է նա,—չի կարող լինել որեւէ գիտություն: Անհնար է ապացուցել այն, թե բնությունը ենթարկվում է օրենքներին, քանզի մենք բոլորս էլ գիտենք, որ, հաջորդ պահից սկսած, աշխարհը կարող է նմանվել «Ալիսան Հրաշքների Աշխարհում» գրքի մեջ նկարագրված կրոկետ խաղին» (տե՛ս Н. ВИНЕР, նշ. աշխ., 1958, էջ 195): Ժամանակակից հանրահոշակ փիլիսոփա եւ սոցիոլոգ Կարլ Փոփերը նույնպես պնդում է, որ «լուրաքանչյուր հայտնագործություն բովանդակում է «խռացիոնալ տարր» կամ «ստեղծագործական ներըմբռնում»՝ բերգսոյան իմաստով» (տե՛ս К. POPPER, The Logic of Scientific Discovery, New York, 1961, էջ 32):

³⁵ Տե՛ս В. И. ВЕРНАДСКИЙ, Размышления Натуралиста, «Природа», № 6, 1973, էջ 30:

³⁶ Տե՛ս ЛУИ ДЕ БРОЙЛЬ, По тропам науки, пер. с франц., Москва, 1962, էջ 295:

մանակակից մեկ այլ ֆիզիկոս՝ Վոլֆգանգ Պաուլին, ընդունելով, որ ո՛չ փորձապաշտությունը (էմպիրիզմ), ո՛չ էլ «մաքուր (կամ՝ վերացական) տրամաբանությունը» ի վիճակի չեն ճանաչողի ու իրականության միջեւ միություն հաստատել, նույնպես դիմում է ներըմբռնողությանը: Այդուհանդերձ, ֆիզիկոսը ներըմբռնումն առնչակցում է անգիտակցականի ոլորտին այնպես, ինչպես դա ընկալում էր հոգեբույժ-փրկիսոփա Կարլ Գուստավ Յունգը: Նմանատիպ նախառացիոնալ ճանաչողության իմացաբանական օբյեկտիվ արժեքը, ըստ Պաուլիի, բխում է «տիեզերքում առկա որոշակի կարգից, որը կախված չէ մեր ինքնահաճությունից եւ տարբերվում է երեւույթների աշխարհից»³⁷: Ներըմբռնողական ճանաչողության հիմնական առանձնահատկությունն այն է, որ վերջինս ճանաչողին ընձեռում է համաշխարհային կեցության զարկերակին համաձայնակից դառնալու հնարավորություն: Բնականաբար, մտքի պատմության հարյուրամյակների ընթացքում փրկիսոփաները չէին կարող շրջանցել ճանաչողության այս ուղին:

Ներըմբռնողության հասկացությունը գոյություն է ունեցել եւ հնդկական, եւ հունական մտահայեցողության մեջ. դրա մասին գրել են միջնադարյան աստվածաբաններ Թոմաս Աքվինացին եւ Յակոբ Բյոմեն: Յուլյց տալով ռացիոնալ իմացության վերջնական սահմանները, Ռ. Դեկարտը գրել է. «Մերժելով սիլլոգիզմների բոլոր կապերը՝ անհրաժեշտ է լիովին վստահել ներըմբռնողությանը՝ որպես մեզ մնացած միակ ճանապարհի»³⁸: Գ. Լայբնիցն այն անվանում էր «ամենակատարյալ գիտելիք»³⁹. Գյոթեն ասում էր, որ «բանականությամբ մասնատված կեցությունը միշտ մնացորդ է տալիս»⁴⁰ եւ դրանից էր բխեցնում ներըմբռնողության անհրաժեշտությունը: Ֆրիտեն ներըմբռնողությունը համարում էր ուղիղ ճանապարհ դեպի «ես»-ի իմացություն⁴¹, իսկ, ըստ Շելինգի, նե-

³⁷ Տե՛ս В. ПАУЛИ, նշ. աշխ., 1975, էջ 137:

³⁸ Տե՛ս Р. ДЕКАРТ, Избранные Произведения, пер. с франц. и лат., Москва, 1950, էջ 86 շրնկ.:

³⁹ Տե՛ս В. Ф. АСМУС, Проблема Интуиции в Философии и Математике: (Очерки Истории. XVII — начало XX в.), Москва, 1963, էջ 19 (այսուհետ՝ В. Ф. АСМУС, նշ. աշխ., 1963՝ ծ. ք.):

⁴⁰ Ներկայացնում ենք վերոնշյալ հղման գերմաներեն ամբողջական տարբերակը՝ «Es waren verständige, geistreiche, lebhaft Menschen, die wohl einsahen, daß die Summe unsrer Existenz, durch Vernunft dividiert, niemals rein aufgehe, sondern daß immer ein wunderlicher Bruch übrigbleibe» (հմմտ. տե՛ս JOHANN WOLFGANG VON GOETHE, Wilhelm Meisters Lehrjahre: Vollständige Ausgabe der acht Bücher, Berlin: Hofenberg, 2016, գլ. 18-րդ, էջ 228: Ի դեպ, Յ. Գյոթեի սույն երկն առաջին անգամ լույս է տեսել 1795—1796 թթ. Բեռլինում՝ ծ. ք.):

⁴¹ Տե՛ս В. Ф. АСМУС, նշ. աշխ., 1963, մաս II, գլ. III, էջ 66—75 (ծ. ք.):

ըմբռնողության մեջ «օբյեկտը տրվում է միանգամայն ոչ այնպես, ինչպես մաթեմատիկայում իրազննությունը»⁴²։ Դրանով նա ցանկանում էր ընդգծել, որ ներըմբռնողական մտահայեցողության մեջ հաղթահարվում է այն անդունդը, որը միջնորդավորված ձեռով օբյեկտն առանձնացնում է ճանաչող սուբյեկտից։

Շելինգի հետեւելով իմացության ներըմբռնողական ճանապարհի մասին ուսմունքը զարգացրել է Վ. Սոլովյովը։ Նա պարզաբանում է դրա առանձնահատկությունները՝ դիտարկելով գեղարվեստական ստեղծագործության գործընթացը։

«Այդ կատարյալ պատկերները, — գրում է նա, — որոնց արվեստագետը մարմնավորում է իր ստեղծագործության մեջ, նախ եւ առաջ մասնավոր, պատահական իրականության շրջանակում դիտարկվող երեւոյթների պարզ վերարտադրություններ չեն, երկրորդ՝ ոչ էլ այդ իրականությունից վերացարկված ընդհանուր հասկացություններ։ Ինչպես դիտարկումը, այնպես էլ վերացարկումը կամ ընդհանրացումն անհրաժեշտ են գեղարվեստական գաղափարների զարգացման, բայց ոչ դրանց ստեղծման համար, այլապես դիտարկող եւ մտածող յուրաքանչյուր մարդ, ամեն մի գիտնական կամ մտավորական կարող էր իսկական արվեստագետ լինել։ Գեղարվեստական ստեղծագործության գործընթացին քիչ թե շատ քաջատեղյակ յուրաքանչյուր ոք քաջ գիտակցում է, որ գեղարվեստական գաղափարներն ու պատկերները հիմնականում դիտարկման եւ ռեֆլեքսիայի⁴³ բարդ արգասիքներ չեն, այլ իրենց ներքին ամբողջականությամբ (արվեստագետը դրանք տեսնում է այնպես, ինչպես իրենց առնչությամբ ուղղակիորեն պնդել են Յ. Գյոթեն ու Է. Հոֆմանը) միանգամից հայտնվում են մտահայացքում, իսկ գեղարվեստական հետագա աշխատանքը հանգում է միայն

⁴² Տե՛ս Փ. Շելլինգ, Система Трансцендентного Идеализма, пер. с нем., Ленинград, 1936, էջ 24։ Ներըմբռնողության տեսության զարգացման առնչությամբ առավել մանրամասն նաեւ В. Ф. Асмус, նշ. աշխ., 1963։

⁴³ Փրիսոփայական եզրույթ (լատ.՝ reflexio — անդրադարձում) է, որը նշանակում է կշռադատության կամ խորհրդածության տեսակ, որի դեպքում մտածողությունն անդրադառնում է իր սեփական գործունեությանն ու բովանդակությանը, մասնավորապես՝ առարկաների մասին իր պատկերացումներին՝ մտային օբյեկտներին (առավել մանրամասն տե՛ս MARTIN HEIDEGGER, Discourse on Thinking: a translation of Gelassenheit, New York, 1966: Հմմտ. նաեւ И. С. ЛАДЕНКО, Модели Рефлексии, Новосибирск, 1992, եւ А. С. ШАРОВ, Ограниченный Человек: значимость, активность, рефлексия, Омск, 2000, ինչպես նաեւ Г. П. ЩЕДРОВИЦКИЙ, Мышление, Понимание, Рефлексия, Москва, 2005՝ ծ. ք.)։

դրանց զարգացմանն ու նյութական մանրամասնություններով մարմնավորմանը... Հետեւաբար, եթե պատկերման արվեստի առարկան չի կարող լինել ո՛չ արտաքին փորձով ընկալվող մասնավոր երեւոյթը, ո՛չ էլ խոհական ռեֆլեքսիայով բխեցված ընդհանուր հասկացությունը, ապա դա կարող է լինել մտահայեցությամբ բացահայտվող իրական գաղափարը»⁴⁴:

Սակայն ինտուիտիվիզմին իրական հաղթանակ բերեց ժԹ. դարավերջին եւ Ի. դարասկզբին սկիզբ առած մտքի զարգացումը: Ինտուիտիվիզմի ժամանակակից ձեւերի հիմնադիր կարելի է համարել մեր հարյուրամյակի առաջին երեք տասնամյակների առավել ինքնատիպ փիլիսոփաներից մեկին՝ Անրի Բերգսոնին (1859–1941 թթ.)⁴⁵:

Բերգսոնը ցույց տվեց, թե ինչպե՞ս է մեր դատողական տրամաբանությունը, «ինտելեկտը»^{46*} (կամ «բանականությունը») զարգացել բնաշրջության (այսինքն՝ էվոլյուցիայի) ընթացքում, լինելով մարդու՝ շրջակա միջավայրին հարմարվելու մի գործիք: Եթե հանուն գոյության մղվող պայքարում կենդանիներին առաջնորդում էր բնագոյը, ապա «բանականությունը» զենքեր էր մատակարարում մարդուն: Այն ծառայել է նյութի վրա, նախ եւ առաջ, արտաքին ազդեցության համար, այդ իսկ պատճառով մեր կենցաղային տրամաբանությունը համակված է մեխանիկական սկզբունքներով: «Բանականությունն» ի վիճակի չէ իրերի խորքը թափանցել: Ներըմբռնո-

⁴⁴ Տե՛ս Вл. Соловьев, *նշ. աշխ.*, Т. III, 1912, 5-րդ ընթերցում, էջ 65, 68:

⁴⁵ Անրի Բերգսոնի աշխատությունների ընտրանու հինգհատորյակը՝ ռուսերեն թարգմանությամբ լույս է տեսել 1913–1914 թվականներին Սանկտ-Պետերբուրգում: Դրանում ընդգրկված չեն «Փիլիսոփայական ներըմբռնողություն» («Новые идеи в философии», вып. 1, Санкт-Петербург, 1912, էջ 1–28) եւ «Տեւականություն ու միաժամանակություն» (Петербург, 1923) երկերը: Նրա գրվածքների շարքում կոթողային է հետեւյալ աշխատությունը՝ «Les deux sources de la morale et de la religion», 9 ed., Paris, 1932, որը թարգմանված չէ ռուսերեն: Բերգսոնի [եւ նրա փիլիսոփայության] առնչությամբ առավել մանրամասն տե՛ս А. Штенберген, *Интуитивная Философия Анри Бергсона*, пер. с нем., Санкт-Петербург, 1913, եւ Г. У. Карр, *Философия Бергсона в популярном изложении*, пер. с англ., Москва, 1913, *ինչպե՞ս նաեւ* Ф. Гранжан, *Революция в философии*, пер. с франц., Москва, 1914, ու П. Блонский, *Современная Философия*, часть II, Москва, 1922, էջ 15–31: Տե՛ս նաեւ Н. О. Лосский, *Интуитивная Философия Бергсона*, 3-е изд., Петербург, 1922, եւ Т. Хилл, *Современная Теория Познания*, пер. с англ., Москва, 1965, էջ 245 շրնկ.: Հարկ ենք համարում նշել, որ նույնիսկ մարքսիստ հեղինակները «Բերգսոնի՝ բնագանգական մտածողությանն ուղղված քննադատական դիտողությունները, մեծավ մասամբ, արդար եւ գիպուկ» են համարել (տե՛ս А. С. Богомолов, *Идея развития в буржуазной философии XIX и XX веков*, Москва, 1962, էջ 179):

^{46*} Բերգսոնյան եզրույթաբանության համաձայն՝ «ինտելեկտը» զուտ բանական, խոհական [կամ դատողական] ճանաչողության մի ձեւ է:

ղուծյունն առավել լայն է, քան՝ կենցաղային տրամաբանությունը, այն, ըստ Բերգսոնի, «գուրս է գալիս բանականության սահմաններից»⁴⁷:

Բերգսոնը հիմք է ընդունում այն միտքը, ըստ որի համաշխարհային իրականությունը, ներառյալ մարդկային մտածողությունը, չընդհատվող հոսանք է, համընդհանուր մի գործընթաց: Սույն գործընթացը տրոհելով «բաղադրյալ մասերի»՝ ռացիոնալիզմը չի կարող ըմբռնել դրա էությունը, վերջինիս ներքին ազդակը: «Վերլուծությունը, — ասում է փիլիսոփան, — միշտ օգտագործում է անշարժը, մինչդեռ ներըմբռնողությունն իրեն զետեղում է շարժականության մեջ»⁴⁸: Համաձայն Բերգսոնի սահմանման ներըմբռնողությունը «բանական համակրանքի մի տեսակ է, որի միջոցով տեղափոխվում են առարկայի ներսը՝ դրանում առկա միակի եւ, հետեւաբար, աննկարագրելիի հետ միաձուլվելու համար»⁴⁹:

Ներըմբռնողության հասկացության հետ սերտորեն առնչվում է ճավառքը, որը մարդու այնպիսի մի ներքին վիճակ է, որի առկայության դեպքում նա, առանց զգայարանների կամ մտքի տրամաբանական ընթացքի միջնորդության, անբացատրելի վստահությամբ համոզված է ինչ-որ բանի արժանահավատության մեջ: Այսպիսով, մենք, անկախ մեր գիտակցությունից, հավատում ենք նյութի գոյությանը՝ առանց որեւէ ապացույցի: Ս. Բուլգակովը նույնիսկ հավատն ուղղակիորեն նույնացնում էր ներըմբռնողության հետ⁵⁰:

Թերեւս Բերգսոնի ուսմունքի ամենախոցելի կետը նրա՝ ներըմբռնողության իմաստավորման գործընթացում վերացական մտածողության դերակատարության վճռական հերքումն էր: Չնայած որ վերջինս իրավացիորեն մատնանշում էր «ինտելեկտի» օգտապաշտական բնույթը, այնուամենայնիվ, նա թերագնահատեց բանականության կարեւորությունն ու գորությունը: Միանգամայն ակնհայտ է, որ մարդը չի կարող հրաժար-

⁴⁷ Տե՛ս А. БЕРГСОН, նշ. աշխ., 1914, էջ 160: Սույնի առնչությամբ Բերգսոնը նշում էր, որ փիլիսոփայական յուրաքանչյուր համակարգ խարսխված է «սկզբնական ներըմբռնողության» վրա, եւ հետո է միայն մտածողն արդեն փորձում բանականորեն ձեւակերպել այն: Համաձայն Բերգսոնի տեսակետի՝ սույն «ձեւակերպումն» անխուսափելիորեն աղքատացնում է ուսմունքը եւ, վերջիվերջո, հանգեցնում այն իրողության, որ տվյալ համակարգն այլեւս բավականություն չի պատճառում հենց հեղինակին (տե՛ս նույնի *Философская интуиция*, «Новые идеи в философии», вып. 1, Санкт-Петербург, 1912, էջ 3):

⁴⁸ Հմմտ. տե՛ս նույնի *Творческая эволюция. Материя и память: Введение в метафизику*, Минск, 1999, էջ 1197 (ծ. р.):

⁴⁹ Տե՛ս նույնի *Собрание сочинений*, т. 5, Санкт-Петербург, 1914, էջ 6:

⁵⁰ Տե՛ս С. Булгаков, *От марксизма к идеализму*, Санкт-Петербург, 1903, էջ 203:

վել զրանից, ինչպես նաեւ հասկացությունների համակարգից: Նրա իմացությունն ամբողջական բնույթի է, որում սերտորեն փոխկապակցված են ընկալման բոլոր երեք մակարդակները:

Այդ իսկ պատճառով ինտուիտիվիզմի ուսմունքն սեւեռված չմնաց Բերգսոնի [գաղափարների] վրա, այլ շարունակեց կատարելագործվել ու զարգանալ⁵¹: Այդուհանդերձ, իր բոլոր մակարդակներում՝ լինի դա Հուսերլի «մտադրությունը», թե՛ գոյութենապաշտների «լուսավորությունը», պահպանվում է խորքային մտահայեցողության առաջնահերթությունը, որը մարդու առջեւ բացահայտում է իրերի ներքին էությունը: Հենց «համակերպության», ներըմբռնողական կարողությունների զարգացման հիմքում է գտնվում ելքը իմացաբանական այն զնդանից, որտեղ մարդուն փորձում էին բանտարկել Դ. Հյումը, Ի. Կանտը եւ պոզիտիվիստները:

Այն, որ Կանտը մարդկային իմացության սահմանների ու հնարավորությունների վերաբերյալ հարցը զետեղեց առհասարակ փիլիսոփայության առանցքում, նրա մեծագույն արժանիքն է: Սակայն կանտականության հիմնական թերությունն այն էր, որ վերջինս բանականության՝ իր «անատոմիական [կամ կազմաբանական] թատրոնում» դիտարկում էր ոչ թե կենդանի դինամիկ իմացությունը, այլ, համաձայն Վ. Էննի դիպուկ բնորոշման՝ «մտքի սխեմատիկ դին»: Հատկապես այդ պատճառով էր, որ Կանտը կանգ առավ կես ճանապարհին՝ մարդու համար անհնարին համարելով «առարկան իր մեջ» ճանաչելու գործընթացը: Նա [մարդկային] հոգու խորքերում շտեսավ այն անսպառ ուժերը, որոնք ունակ են պատռելու էմպիրիկ [այսինքն՝ փորձապաշտական] վարագույրը⁵²:

Միայն անմիջնորդական փորձառության, վերացական մտածողության եւ ներըմբռնողության անքակտելի համակցության արդյունքում է ծնունդ առնում իմացության բարձրագույն անբաժանելի տեսակը, որի ներսում, համաձայն Ն. Բերդյաևի սահմանման, գերիշխում է «Մեծ Բա-

⁵¹ Բերգսոնից հետո ինտուիտիվ [կամ ներըմբռնողական] փիլիսոփայությունը զարգացել է Ն. Օ. Լոսսկու, Ս. Ա. Լեվիցկու եւ այլոց աշխատություններում: Ինտուիտիվիզմին սերտորեն կապված է նաեւ Էդմունդ Հուսերլի, Էդուար Լե Ռուայի, Հանս Դրիշի, Ալֆրեդ Ուլաթհեդի, Ջորջ Սանտալանայի, Օսվալդ Շպենգլերի եւ էքզիստենցիալիստներից [կամ գոյութենապաշտներից] ոմանց փիլիսոփայությունը:

⁵² Տե՛ս Վլ. Էրն, Гносеология Владимира Соловьёва, Сборник о Вл. Соловьёве, Москва, 1911, էջ 129–206, ինչպես նաեւ՝ Ե. Трубецкой, Метафизические предположения познания: опыт преодоления Канта и кантианства, Москва, 1917:

նականությունը»⁵³։ Նա չի սահմանափակվում դատողության նեղ շրջանակով եւ ի վիճակի է բարձրանալ պարագոքսային, անտինոմիական (հակօրինական) ոլորտ։ Այն իր մեջ ներառում է փոքր բանականության բոլոր ուժերը, որպես ամբողջություն՝ մասերը։ Հենց սույն իրողությունն է թույլ տալիս նրան սեփական հայացքը բնության տեսանելի երեւոյթներինց ուղղել դեպի կեցության սահմանագիծ։

Շարունակությունը՝ հաջորդիվ։

Ռուսերենից թարգմանությունը՝
ՅՈՒՆԱԿ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ

⁵³ *См.* Николай Бердяевъ, *Sub specie aeternitatis: Опыты философские, социальные и литературные* (1900—1906 г.), Санкт-Петербург, 1907, էջ 435 (ծ. ք.)։